

Research Paper

Identifying the Potentials and Strategies for Exploiting Armenian Heritage in the Development of Tourism in Chaharmahal and Bakhtiari Province

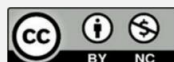
Nikoo Darabi Naghani¹ Neda Torabi Farsani^{*2} Majid Farhadi Uonaki³ Ghodratolaah Davoudi⁴

¹ Master Student in Tourism, Department of Museum and Tourism; Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. (nikoodrb@gmail.com)

² Associate Professor in Tourism, Department of Museum and Tourism; Art University of Isfahan, Isfahan, Iran. (n.torabi@au.ac.ir)

³ Ph.D. in Tourism; Researcher, Department of Tourism Studies of City, ACECR, Isfahan Branch, Isfahan, Iran (majid.f71@gmail.com)

⁴ Ph.D. student in Tourism, Department of Tourism Management, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (ddavoudi@yahoo.com)

© The Author(s)

Publisher: University of Mazandaran

[10.22080/TMHR.2025.29535.1076](https://doi.org/10.22080/TMHR.2025.29535.1076)

Keywords:

Chaharmahal and Bakhtiari Province, Armenians, Tourism, Village, Armenian Heritage

Received:

December 11, 2024

Received in revised:

January 7, 2025

Accepted:

January 20, 2025

Available online:

March 15, 2025

Abstract

Context and Purpose: Armenian heritage in Iran, as part of the shared Iranian-Armenian identity, has the potential to become a unique attraction for tourism. This study examined the Armenian heritage in Chaharmahal and Bakhtiari province and proposed strategies to promote tourism with an emphasis on this heritage. **Design/methodology/approach:** Data were collected through semi-structured interviews with 20 participants and a review of authentic documents; the data were analyzed through thematic analysis. **Findings:** The results illustrated that 15 villages in this province have the potential for Armenian heritage-based tourism. The tangible heritage identified in these areas was divided into six categories, including Armenian cemeteries, remains of historical Armenian castles, traditional Armenian jewelry, churches, old Armenian houses with special architecture. Intangible heritage was also classified into seven categories, including Armenian handicraft and craft skills, literary, traditional Armenian food, traditional Armenian games, traditional Armenian clothes of Chaharmahal and Bakhtiari, holding events and festivals during the Armenian settlement, and farming skills. **Conclusion:** The extracted solutions were presented in five general axes: 1) restoration and protection of tourism attractions left by Armenians in villages, 2) creation of tourism facilities and infrastructure, 3) holding festivals and events, 4) education and empowerment of local communities, and 5) advertising and marketing. **Originality/value:** The literature review indicates that most research has focused on aspects of Armenian heritage in Chaharmahal and Bakhtiari Province with a historical or artistic purpose. However, no research has comprehensively and with a tourism approach identified and developed operational strategies for the prosperity of tourism with an emphasis on Armenian heritage in Chaharmahal and Bakhtiari Province.

*Corresponding Author: Neda Torabi Farsani

Address: Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Email: n.torabi@au.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

The cultural heritage of every nation and people represents their identity, history, and culture. Armenians have been present in Iran as one of the ethnic and religious minorities and have left behind significant cultural and historical monuments over time. Identifying and introducing this cultural heritage can help to promote and diversify cultural tourism and preserve the relevant heritage. In addition, the presence of Armenians in Iran and their tangible and intangible heritage is today not only a shared Iranian-Armenian identity, but has also become a tourist attraction.

Chaharmahal and Bakhtiari Province is a mountainous province located in the central Zagros mountain range. This province consists of two parts: mountainous and plain. During the Safavid era, especially since the reign of Shah Abbas I, Chaharmahal and Bakhtiari was very important for immigrants, including Armenians (Sarian, 1981). A group of Armenian immigrants to Iran settled in Chaharmahal and Bakhtiari Province for about 350 years. The origin of these people was the Karin province of Western Armenia called Basen, which is today within the borders of Turkey (Khachatour, 2007: 68). In addition to the Basen people, a group of Khnusik Armenians and the cities of Van, Bitlis and Mush also came to the mountainous regions of Chaharmahal and Bakhtiari (Hovasapian 2007: 29; Khachatour, 2007: 69). The Armenians living in the province lived mostly in the areas and districts of the current cities of Shahrekord, Kiar-Borujen, Gandoman, Ben and Farsan. As can be seen from the above explanations, the Armenians have left behind many

cultural capacities and legacies during their settlement in the province, which have not been utilized as they should have. Even the residents of Chaharmahal and Bakhtiari province do not have accurate knowledge of this heritage. This is while introducing and preserving this common heritage of "Iran and Armenia" can be a step towards the prosperity of rural, cultural, ancestral, and ghetto tourism in the province, and a factor in attracting tourists.

The main goal of the present research is to identify and introduce the remaining art and heritage of the Armenians in Chaharmahal and Bakhtiari province in order to promote cultural tourism and a new direction in the tourism sector of the province.

2. Research Methodology

Since the present study tries to investigate the heritage of Armenians in Chaharmahal and Bakhtiari province, the research method is applied based on its purpose. The qualitative method (thematic analysis) was applied for the analysis of the data. The data were collected through fieldwork, literature review, and semi-structured interviews. The statistical population in this study was a number of experts in the fields of tourism, culture and art, history, and tour guides of Chaharmahal and Bakhtiari province, managers of the Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of the province, and members of the Isfahan Armenian Caliphate Council. The sampling method in the present study is snowball sampling, and the sample size was obtained based on theoretical saturation, and the data reached saturation in interview number 20.

3. Research Findings

The emphasis of the present study is on the Armenian heritage in Chaharmahal and Bakhtiari province, which has not been considered as a tourist attraction and is being destroyed, and a group of heritage sites has also been forgotten or is being forgotten. However, focusing on the aforementioned heritage and introducing, preserving, and protecting it is a way to diversify the tourism sector in Chaharmahal and Bakhtiari province. Armenian heritage in Chaharmahal and Bakhtiari province is divided into two categories: tangible cultural heritage and intangible cultural heritage. Tangible cultural heritage includes Armenian cemeteries, the remains of historical Armenian castles, traditional Armenian jewellery, churches, and old Armenian houses with special architecture. Intangible cultural heritage includes the skills of producing handicrafts, handicrafts of Armenians, historical and literary books written about the Armenians of Chaharmahal and Bakhtiari, Armenian literary celebrities, traditional Armenian foods such as Paranj, traditional Armenian games, traditional Armenian costumes of Chaharmahal and Bakhtiari, holding events and festivals during the Armenian settlement, and farming skills.

According to Shateri and Malek Azhdari (2019), there are 15 villages in Chaharmahal and Bakhtiari province. Among these villages, Qaleh-ye Mamka, Mamureh, Sirak, Sinehgan, and Konarak Olia are considered tourism priorities due to their accessibility and the presence of tangible Armenian heritage in them.

In addition, the results of the analysis of interviews with experts and specialists

using thematic analysis techniques indicated five main themes (restoration and protection of tourism attractions left by Armenians in villages, creation of tourism facilities and infrastructure, holding festivals and events, education and empowerment of local communities, and advertising and marketing) as appropriate solutions for the prosperity of cultural tourism in Chaharmahal and Bakhtiari province with an emphasis on Armenian heritage.

4. Conclusion

Lastly, it can be said that focusing on this forgotten Armenian heritage in Chaharmahal and Bakhtiari province is an opportunity for intercultural interaction and rethinking tourism with an approach to cultural definitions, values of empathy, and coexistence. The presence of Armenians has had profound social and cultural impacts on the local community. Cultural interactions between Armenians and natives of Chaharmahal and Bakhtiari province have not only enriched local culture but also led to the exchange of knowledge and skills. Recent research illustrates that these heritage sites should not only be protected, but also should be introduced as tourist attractions.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. The paper is the result of the first author's thesis.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

پژوهشی

شناسایی ظرفیت‌ها و راهکارهای بهره‌برداری از میراث ارامنه در توسعه گردشگری استان چهارمحال و بختیاری

نیکو دارابی ناغانی^۱ ID * ندا ترابی فارسانی^۲ ID مجید فرهادی یونکی^۳ ID قدرت الله داودی^۴ ID^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد رشته مدیریت جهانگردی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (nikoodrb@gmail.com)^۲ دانشیار گروه موزه و گردشگری، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (n.torabi@aui.ac.ir)^۳ دکترای گردشگری، کارشناس پژوهش، گروه مطالعات گردشگری شهر، جهاد دانشگاهی، واحد اصفهان، اصفهان، ایران (majid.f71@gmail.com)^۴ دانشجوی دکتری گردشگری، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (ddavoudi@yahoo.com)ناشر: دانشگاه مازندران
© نویسندگان

10.22080/TMHR.2025.29535.1076

چکیده

زمینه و هدف: میراث ارامنه در ایران، به‌عنوان بخشی از هویت مشترک ایرانی-ارمنی، قابلیت تبدیل‌شدن به جاذبه‌ای منحصربه‌فرد برای گردشگری دارد. این پژوهش به بررسی میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری پرداخته و راهکارهایی برای تقویت گردشگری با تأکید بر این میراث ارائه کرده است. **روش‌شناسی:** داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۲۰ نفر از مشارکت‌کنندگان و بررسی اسناد معتبر، جمع‌آوری و با روش تحلیل مضمون تجزیه و تحلیل شدند. **یافته‌ها:** نتایج نشان داد که ۱۵ روستای این استان پتانسیل لازم برای گردشگری مبتنی بر میراث ارامنه دارند. میراث ملموس شناسایی‌شده در این مناطق در شش دسته شامل کلیساها، گورستان‌های تاریخی، جواهرات سنتی، خانه‌های قدیمی، قلعه‌ها و سنگ قبرها تقسیم‌بندی شدند. همچنین، میراث ناملموس در هفت دسته از جمله مهارت تولید هنرهای دستی و صنایع دستی توسط ارامنه، میراث‌های ادبی، غذاهای سنتی، بازی‌های سنتی، لباس‌های سنتی ارامنه چهارمحال و بختیاری، برگزاری رویدادها و جشنواره‌ها در زمان اسکان ارامنه و مهارت کشت و کار و زراعت طبقه‌بندی گردید. **نتیجه‌گیری و پیشنهادها:** راهکارهای استخراج‌شده در پنج محور کلی شامل: حفاظت و مرمت جاذبه‌ها، توسعه زیرساخت‌ها، برگزاری رویدادهای فرهنگی، توانمندسازی جامعه محلی و بازاریابی هدفمند ارائه شدند. این مطالعه بر لزوم تدوین برنامه یکپارچه گردشگری با مشارکت ذی‌نفعان محلی و نهادهای ملی تأکید دارد. **نوآوری و اصالت:** مرور پیشینه پژوهش بیان‌گر آن است که اکثر پژوهش‌ها با هدف تاریخی یا هنری جنبه‌های میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری پرداخته‌اند. اما پژوهشی به‌طور جامع و با رویکرد گردشگری، به شناسایی و تدوین راهکارهای عملیاتی برای رونق گردشگری با تأکید بر میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری پرداخته نشده است.

کلیدواژه‌ها:

استان چهارمحال و بختیاری، ارامنه، گردشگری، روستا، میراث ارامنه

تاریخ دریافت:

۲۱ آذر ۱۴۰۳

تاریخ دریافت اصلاحات:

۱۸ دی ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۵ اسفند ۱۴۰۳

* نویسنده مسؤول: ندا ترابی فارسانی

آدرس: دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

ایمیل: n.torabi@aui.ac.ir

۱ مقدمه

میراث فرهنگی هر قوم و ملت، آیین‌های تمام‌نما از هویت، تاریخ و دستاوردهای آن‌هاست و نقشی بی‌بدیل در پایداری و انتقال ارزش‌ها به نسل‌های آینده ایفا می‌کند. این گنجینه‌های ارزشمند، فراتر از ابعاد هویتی، پتانسیل عظیمی برای توسعه پایدار، به‌ویژه در حوزه گردشگری فرهنگی دارند. در این میان، ارامنه به‌عنوان یکی از کهن‌ترین اقلیت‌های قومی و دینی در ایران، حضور پررنگ خود را با برجای گذاشتن آثار فرهنگی و تاریخی متعدد در اقصی نقاط این سرزمین اثبات کرده‌اند (Barry, 2024). شناسایی، معرفی و حفاظت از این میراث مشترک، نه‌تنها به حفظ هویت آن‌ها کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به تنوع‌بخشی و توسعه چشمگیر گردشگری فرهنگی نیز یاری کند (Hashemi Dehkordi, 2003).

استان چهارمحال و بختیاری، با مناظر کوهستانی چشم‌نواز که در مرکز رشته‌کوه زاگرس قرار گرفته است، از کهن‌ترین دوران‌ها مأمن و زیستگاه گروه‌های مختلف قومی بوده است. اهمیت این استان، به‌ویژه در دوران صفویه و هم‌زمان با پایتختی اصفهان، به اوج خود رسید. این منطقه به دلیل موقعیت راهبردی، طبیعت مساعد و توان نظامی، نقش کلیدی در قدرت سیاسی-نظامی دولت صفوی ایفا می‌کرد و از همین رو، پذیرای گروه‌های مهاجری همچون ارامنه بود (Sarian, 1988). حضور ارامنه در چهارمحال و بختیاری به دوره صفویه بازمی‌گردد؛ در پی رویدادهای تاریخی، گروه‌هایی از ارامنه مهاجر، از مناطقی مانند باسن (در ترکیه امروزی)، خنوس، وان، بیتلیس و موش، با حمایت شاه عباس اول و واسطه‌گری پیشوای مذهبی خود، ابتدا در اصفهان ساکن شدند و سپس به دلیل تفاوت اقلیم با سرزمین اجدادی‌شان، به‌تدریج به این استان منتقل شدند (Khachatour, 2007:68). طبیعت کوهستانی و آب‌وهوای سرد استان، محیط مناسبی برای کشاورزی، باغداری و دامپروری این مهاجران فراهم کرد. ارامنه عمدتاً در شهرستان‌های شهرکرد، کیار، بروجن، گندمان، بن و فارسان سکونت یافتند

و پژوهش‌گران از ۳۷ روستای ارمنی‌نشین در این استان نام برده‌اند که برخی از آن‌ها همچون روستاهای قلعه سیرک و قلعه ماموکا، ساختاری دفاعی داشتند (Hovasapian, 2007:29; Khachatour, 2007:69). ارامنه باسن در سال ۱۲۳۹ روستای ماموکا را بنیان نهادند و سه سال بعد، با ساخت کلیسای مریم مقدس در همین روستا، به فعالیت‌های خود ادامه دادند. روابط حسنه آن‌ها با مسلمانان منطقه، زندگی مسالمت‌آمیزی را برایشان رقم زد و این جامعه مذهبی از نظر فرهنگی مستقیماً تابع کلیسای جلفای اصفهان بود (Hovasapian, 2007:29-34).

بااین‌حال، پس از سال ۱۳۴۶ و به‌ویژه با آخرین مراسم مذهبی در کلیسای مریم مقدس ماموکا که با حضور پیشوای مذهبی جلفای اصفهان، یپریم تانیگیان برگزار شد، ارامنه به‌تدریج از این روستا به شهرهایی چون اصفهان، مسجدسلیمان و آبادان مهاجرت کردند و اشیای کلیسا نیز به کلیسای وانک جلفا انتقال یافت. بدین ترتیب، حضور فیزیکی ارامنه در ماموکا پایان یافت و مسلمانان جایگزین آنان شدند. با وجود غیاب ارامنه در حال حاضر، بسیاری از این افراد هنوز قلعه ماموکا را زادگاه اصلی خود می‌دانند و برای زیارت قبور اجدادشان به این روستا بازمی‌گردند. این بازگشت‌های هویتی، نشان‌دهنده عمق ارتباط فرهنگی و تاریخی آن‌ها با این سرزمین است (Sarian, 1988).

همان‌طورکه ذکر شد، ارامنه در طول سکونت خود در استان چهارمحال و بختیاری، آثار فرهنگی و میراث ارزشمندی بر جای گذاشته‌اند که از ظرفیت‌های بالقوه آن‌ها به شکل مطلوب بهره‌برداری نشده است؛ لذا با وجود غنای تاریخی و فرهنگی حضور ارامنه در چهارمحال و بختیاری و ارتباط تنگاتنگ این میراث با هویت جمعی ارامنه و تاریخ معاصر ایران، تاکنون مطالعه‌ای جامع و نظام‌مند با هدف شناسایی دقیق این میراث (اعم از مادی و معنوی) و ارائه راهکارهای عملی برای رونق گردشگری با تأکید بر آن صورت نگرفته است. حتی

۲ پیشینه پژوهش

علم گردشگری، به‌عنوان حوزه‌ای پویا و رقابتی، همواره نیازمند شناسایی و توسعه بازارهای تخصصی است (Torabi Farsani, & Shafiei, 2018:142). در این میان، گردشگری فرهنگی، به دلیل تمرکز بر تجربه و آشنایی با فرهنگ‌ها، تاریخ، سنت‌ها و میراث جوامع مختلف، یکی از مهم‌ترین و پرتعدادترین شاخه‌های گردشگری محسوب می‌شود. این رویکرد، ضمن غنی‌سازی تجربه مسافران از طریق بازدید از مکان‌های تاریخی، موزه‌ها، بناهای معماری و تعامل با مردم بومی، به توسعه اجتماعی و اقتصادی جوامع میزبان نیز کمک شایانی می‌کند (Torabi Farsani, & Shafiei, 2018:142). میراث فرهنگی منبع سازنده گردشگری فرهنگی است (Salehipour et al., 2022).

در کتاب "گردشگری میراث" نویسندگان به شکل بنیادی به رابطه بین گردشگری و میراث فرهنگی پرداخته‌اند و در آن به نقش اقلیت‌ها، ازجمله گروه‌های مذهبی، در شکل‌گیری تجربه‌های گردشگری اشاره کرده‌اند (Timothy & Boyd, 2003).

یکی از اشکال نوظهور و تخصصی گردشگری فرهنگی، گردشگری گتو است که بر بازدید از محله‌ها و مناطق تاریخی تمرکز دارد که در گذشته یا حال، میزبان جوامع اقلیت نژادی یا دینی بوده‌اند (Choe, 2015). این مناطق، با تاریخچه‌های پیچیده و اغلب منحصربه‌فرد خود، فرصتی برای آشنایی با تجربیات و میراث این جوامع فراهم می‌آورند. برخی از پژوهش‌گران تمرکز بر بازآفرینی و احیای میراث فرهنگی جوامع اقلیت را به‌عنوان ابزاری برای توسعه گردشگری می‌دانند (Smith, 2006).

سیلورمن از میراث اقلیت‌ها به‌عنوان میراث فرهنگی مورد مناقشه یاد می‌کند. او معتقد است که مدیریت میراث اقلیت‌ها باید جامع‌نگر، مشارکت‌محور و حساس به تفاوت‌های فرهنگی باشد و از تبدیل‌شدن به ابزاری برای سیاست‌های

بسیاری از ساکنان استان نیز از این میراث اطلاعات دقیق و کافی ندارند و این نقص منجر به عدم بهره‌برداری مطلوب از فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی نهفته در این بخش از میراث فرهنگی کشور شده است. همچنین، فقدان اطلاعات منسجم و مدون درباره سکونتگاه‌های پیشین ارامنه و آثار آن‌ها، مانعی جدی در مسیر برنامه‌ریزی‌های آتی توسعه گردشگری و حفاظت از این گنجینه‌های ارزشمند محسوب می‌شود. این در حالی است که معرفی و حفاظت از این میراث مشترک فرهنگی ایران و ارمنستان، می‌تواند نقشی مؤثر و حیاتی در رونق گردشگری روستایی، فرهنگی و تاریخی استان ایفا کند و به جذب گردشگران داخلی و خارجی بیشتری منجر شود. افزون بر این، وجود روستاهای ارمنی‌نشین در نزدیکی جاذبه‌های شناخته‌شده طبیعت‌گردی مانند تالاب چغاخور، فرصتی بی‌نظیر برای ایجاد یک زنجیره ارزش گردشگری یکپارچه و ارائه تجربیات متنوع به گردشگران فراهم می‌کند. بهره‌برداری از این میراث می‌تواند علاوه بر توسعه اقتصادی منطقه، به تقویت پیوندهای فرهنگی و ترویج هم‌زیستی نیز کمک کند.

با توجه به چالش‌های موجود در زمینه شناسایی، حفاظت و بهره‌برداری از میراث ارامنه و با هدف آشکارسازی پتانسیل‌های نهفته آن، پژوهش حاضر با تمرکز بر شناسایی و معرفی هنر و میراث برجای‌مانده از ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری انجام شده است تا زمینه‌ای برای رونق گردشگری و ایجاد رویکردهای نوین در این حوزه فراهم آید. در این راستا، این پژوهش اهداف زیر را دنبال می‌کند:

شناسایی روستاهای ارمنی‌نشین (در گذشته) در استان چهارمحال و بختیاری.

شناسایی میراث ملموس و ناملموس ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری.

شناسایی راهکارهای مناسب برای رونق گردشگری در استان چهارمحال و بختیاری با تأکید بر میراث ارامنه.

گردشگری را داراست. ارامنه به‌عنوان یکی از اقلیت‌های کهن دینی و قومی در ایران، آثار فرهنگی و تاریخی متعددی را در طول قرون برجای گذاشته‌اند که هریک فصلی از تاریخ مشترک این سرزمین را روایت می‌کند.

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی بر ابعاد مختلف میراث ارامنه در ایران، به‌ویژه از منظر تاریخی و هنری، صورت گرفته است. بخش قابل توجهی از این مطالعات، به بررسی گورستان‌ها و سنگ‌مزارهای ارامنه اختصاص یافته است (Farzin, 2014; Alinezhad, 2008). ابراهیمی و خارا در پژوهش خود بر گورستان بزلر هفشجان و ارامنه سیرک در استان چهارمحال و بختیاری، به نقش سنگ‌قبرها به‌عنوان متونی برای بازتاب اندیشه‌های مرتبط با زندگی و مرگ و نیز حامل اطلاعات مهم متوفی پرداخته‌اند. آن‌ها این گورستان‌ها را همچون موزه‌هایی در فضای باز برای گردشگران قلمداد کرده‌اند که پتانسیل مطالعات انسان‌شناسی هنر و تعاملات فرهنگی را فراهم می‌کنند (Ebrahimiaghani & Khara, 2023). در همین راستا، جولایی و نظیفی نیز در مقاله‌ای با عنوان «گورستان‌های ارمنیان چهارمحال و بختیاری»، انواع حجاری‌ها و نقوش متداول بر سنگ‌مزارهای این گورستان‌ها را ازجمله نقوش انسانی، گیاهی، حیوانی، ابزار و نقوش ترکیبی، دسته‌بندی کرده‌اند (Julai & Nazifi, 2019). این مطالعات، هرچند به ارزش‌های تاریخی و هنری این میراث‌ها اشاره دارند، اما عمدتاً رویکرد توصیفی و تحلیلی از منظر تاریخ هنر و مردم‌شناسی داشته و کمتر به جنبه‌های کاربردی آن‌ها در توسعه گردشگری پرداخته‌اند.

علاوه بر گورستان‌ها، هنر و صنعت قالی‌بافی ارمنی نیز کانون توجه پژوهش‌گران بوده است. مقاله‌ای با نام «نگاهی اجمالی به تاریخچه حضور ارمنیان در ایران و فرش ارمنی‌باف ایران»، به بررسی قالی ارمنی‌باف چهارمحال و بختیاری پرداخته و به ویژگی‌های فنی (مانند بافت روی دار افقی، گره ترکی، رج‌شمار و نقوش هندسی) آن اشاره کرده است.

حذفی یا تبلیغاتی پرهیز گردد و به جای حذف یا نادیده‌گرفتن گذشته، گفت‌وگویی چندصدایی درباره تاریخ و هویت ایجاد کند و در مسیر گردشگری، نقش گروه‌های اقلیت نه‌فقط به‌عنوان "موضوع نمایش" بلکه به‌عنوان صاحب و خالق میراث به رسمیت شناخته شود (Silverman, 2011).

در مقاله‌ای که به تحلیل وضعیت موجود، چالش‌ها و فرصت‌های میراث فرهنگی ارامنه در گرجستان می‌پردازد، بیان می‌گردد که میراث اقلیت‌ها می‌تواند هم‌زمان عامل همگرایی فرهنگی و توسعه اقتصادی باشد و نمونه‌ای از کاربرد دیپلماسی فرهنگی از طریق میراث است. این مقاله تأکید دارد که برای بهره‌گیری مؤثر از میراث ارامنه در گرجستان باید نگاه امنیتی یا حاشیه‌ای به اقلیت‌ها کنار گذاشته شود و از طریق مدیریت مشارکتی، مستندسازی دقیق و برنامه‌ریزی گردشگری فرهنگی، میراث به منبعی زنده، پویا و قابل استفاده تبدیل شود و از همه مهم‌تر، میراث اقلیت‌ها باید درون روایت ملی قرار گیرد نه در حاشیه آن (Bakhtadze, 2017).

بررسی‌های پژوهش‌گران نشان می‌دهد که گردشگری فرهنگی یکی از قدرتمندترین اشکال گردشگری در کشور ایران است و می‌تواند اولین انتخاب برای گردشگران داخلی و خارجی باشد. نتایج مطالعه ایشان نشان می‌دهد که برای توسعه این صنعت، استراتژی‌های نگهداری و حفظ در اولویت اول قرار دارند. علاوه‌براین، با توجه به نقاط قوت فراوان این صنعت، نفوذ در بازار و توسعه محصولات نیز در میان سایر استراتژی‌های تهاجمی پیشنهاد می‌شود در این پژوهش مجموعه‌های صومعه‌ای ارمنی که در سال ۲۰۰۸ در فهرست میراث جهانی یونسکو ثبت شده است به‌عنوان یکی از میراث‌های فرهنگی و مقاصد گردشگری فرهنگی در ایران معرفی شده است (Asadi, 2011).

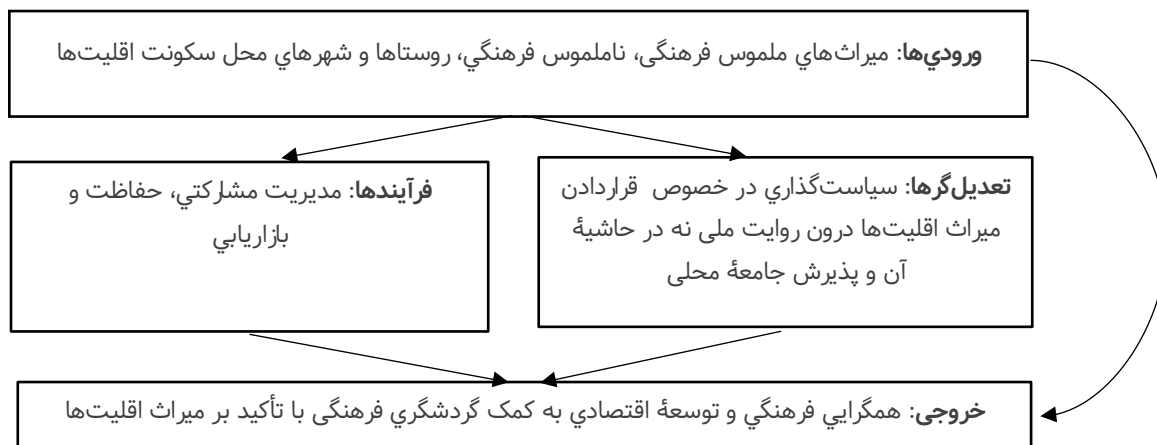
در بستر فرهنگی ایران، با سابقه طولانی هم‌زیستی اقوام و ادیان مختلف، میراث فرهنگی ارامنه پتانسیل قابل توجهی برای توسعه این شکل از

مشخصی برای احیای این هنر در جهت رونق گردشگری ارائه نکرده‌اند.

علاوه بر میراث مادی، هویت فرهنگی مشترک ارمنی-ایرانی نیز یکی از جنبه‌های مهمی است که توسط هنرمندان ایرانی-ارمنی به نمایش گذاشته می‌شود و از مرزهای ملی فراتر رفته و کثرت‌گرایی را در بر می‌گیرد (Milazzo, 2024). تأثیر معماری صفوی بر معماری کلیساها در جلای نو اصفهان، نمونه‌ای بارز از این هویت فرهنگی مشترک است (Gemaiey, 2024). این تعاملات فرهنگی، خود می‌تواند به‌عنوان یک جاذبه برای گردشگری فرهنگی تلقی شود.

در زمینه پتانسیل‌های گردشگری روستاهای ارمنی‌نشین، [ترابی فارسانی و موذن جمشیدی](#) در مقاله خود با عنوان «گردشگری گتو: فرصتی برای رونق گردشگری روستایی»، نشان دادند که برخی روستاهای اصفهان با سابقه حضور اقلیت‌های دینی (مانند ارامنه و گرجی‌ها)، ازجمله زرنه و خویگان علیا، در صورت استقبال مردم محلی و سازمان‌دهی برنامه‌های توانمندسازی، می‌توانند مقاصد گردشگری گتو باشند (Torabi Farsani & Moazzen Jamshidi, 2020). این پژوهش، هرچند به پتانسیل‌ها اشاره می‌کند، اما به‌طور خاص بر میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری و تدوین راهکارهای اجرایی مشخص تمرکز نکرده است.

همچنین این مقاله به ستایش سیاحان خارجی از مرغوبیت و طراحی قالی‌های ارمنی‌باف و تفاوت طرح‌های آن‌ها با قالی ایرانی اشاره می‌کند (Hovasapian, 2021). [بیخی](#) پژوهش‌گران نیز سبک‌شناسی قالی‌های ارمنی‌باف ایران و مطالعه تطبیقی آن‌ها با قالی‌های ارمنستان پرداخته و نمادهای شاخص ارمنی را در آن‌ها بررسی کرده‌اند (Soltani Nezhad, et al., 2011). [حصوری](#) نیز با پذیرش رابطه شگفت‌انگیز بین فرش ایرانی و ارمنی، بر اهمیت قالی ارمنی تأکید کرده و مطالعه آن را برای روشن‌شدن تاریخ، فنون و نقشه‌های فرش ارمنی و همچنین مشخص‌کردن تاریخ تأثیرپذیری و ارتباط فرهنگی اقوام منطقه سودمند می‌داند (Hasuri, 1997). پژوهش‌گر دیگری نیز در مطالعه تطبیقی نمادها در قالی‌های ارمنی‌باف و حجاری‌های ارمنیان در ایران، به شکل‌گیری فرش جدیدی با تلفیق شیوه‌های قالی‌بافی ارمنی و روستایی/عشایری ایران اشاره می‌کند (Yousefi Dazmiri, 2018). برخی دیگر از محققان نیز از منظر بین‌المللی به مطالعه فرش ارمنی به‌عنوان میراث فرهنگی مادی و ارتباط آن با نقوش باستانی و جهان‌بینی ارمنی پرداخته‌اند (Ackles, 1998; Avagyan, 1990). این پژوهش‌ها، درحالی‌که غنای هنری و تاریخی قالی‌بافی ارامنه را به‌خوبی نشان می‌دهند، عمدتاً بر جنبه‌های هنری، تطبیقی و ریشه‌شناسی تمرکز کرده و راهکارهای

شکل ۱ نشان‌دهنده چارچوب مفهومی پژوهش است.

مختلف از پدیده‌های اجتماعی-فرهنگی، از رویکرد کیفی استفاده شده است. این رویکرد امکان پرداختن به جزئیات، کشف مضامین پنهان و درک دیدگاه‌های متخصصان و کنش‌گران اصلی را فراهم می‌آورد. راهبرد پژوهش نیز تحلیل مضمون است که به منظور شناسایی، تحلیل و گزارش الگوهای (مضامین) موجود در داده‌های کیفی به کار می‌رود. این راهبرد برای رسیدن به اهداف پژوهش، به‌ویژه استخراج راهکارها از دیدگاه خبرگان، بسیار مناسب است (Hashemi, 2023; Momeni & Braun & Clarke, 2006).

یکی از روش‌های ساده و کارآمد تحلیل کیفی، تحلیل مضمون است. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرآیندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. از مضمون به مثابه الگویی که مبین نکته جالبی درباره موضوع تحقیق است و با استفاده از شعور متعارف شناخته می‌شود، یاد شده است. مضمون یا تم (که مساوی همان زیر مقوله در تکنیک کدگذاری است) مبین اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و سؤالات تحقیق است و تا حدی، معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌هایی از داده‌ها را نشان می‌دهد. درواقع مضمون معنای خاصی است که از یک کلمه یا جمله یا پاراگراف مستفاد می‌شود. در مرحله بعدی مضمون‌ها را به لحاظ ماهیت و یا به لحاظ جایگاه و سلسله مراتب دسته‌بندی می‌کنند و مضامین اصلی یا مقوله‌ها شکل می‌گیرد (Abedi Ja'fari et al., 2011).

جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش با استفاده از دو روش اصلی یعنی مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و مطالعات میدانی صورت گرفته است، جهت بررسی پیشینه پژوهش، اسناد مرتبط شامل کتاب‌ها، مقالات علمی، پایان‌نامه‌ها و گزارش‌های رسمی از پایگاه‌های داخلی و بین‌المللی استخراج شدند.

مرور پیشینه پژوهش بیان‌گر آن است که اکثر پژوهش‌های داخلی با هدف تاریخی یا هنری به معرفی نقوش، شناسایی روستاها، گورستان‌ها و سایر جنبه‌های میراث ارامنه در ایران پرداخته‌اند و مطالعات خارجی نیز میراث اقلیت‌ها را به‌عنوان جاذبه گردشگری مقصد و عامل همگرایی فرهنگی دانسته‌اند. درحالی‌که این مطالعات پایه‌های ارزشمندی را فراهم می‌کنند، اما پژوهشی به‌طور جامع و با رویکرد گردشگری، به شناسایی و تدوین راهکارهای مشخص و عملیاتی برای رونق گردشگری با تأکید بر میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری پرداخته نشده است؛ لذا پژوهش حاضر به دنبال آن است که با تمرکز بر این خلأ، به‌طور نظام‌مند، پتانسیل‌های گردشگری میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری را از منظر توسعه گردشگری مورد واکاوی قرار داده و مجموعه‌ای از راهکارهای عملی و پایدار را برای بهره‌برداری از این میراث و تبدیل آن به یک جاذبه گردشگری فعال، پیشنهاد می‌کند. این تحقیق، با رویکردی کاربردی، به دنبال پرکردن شکاف میان دانش موجود از میراث ارامنه و کاربرد آن در توسعه پایدار گردشگری منطقه است.

۳ روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با هدف شناسایی راهکارهای رونق گردشگری مبتنی بر میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری، از نظر هدف، یک مطالعه کاربردی محسوب می‌شود؛ زیرا نتایج آن مستقیماً در جهت حل یک مسأله واقعی و ارائه راهکارهای عملی برای توسعه گردشگری منطقه به کار گرفته خواهد شد. از نظر ماهیت، این تحقیق اکتشافی است؛ چراکه به دنبال درک عمیق از پدیده‌ای پیچیده و کمتر مطالعه‌شده (پتانسیل‌های گردشگری میراث ارامنه در این منطقه خاص) و کشف ابعاد جدید آن است.

با توجه به نیاز به درک عمیق از پیچیدگی‌های میراث فرهنگی، ذهنیت ذی‌نفعان و تفسیرهای

سؤال بود (جدول شماره ۱). گفتنی است که به منظور تعیین روایی فرم مصاحبه از تناسب سؤال با اهداف پژوهش و وضوح و شفافیت سؤالات تحقیق توسط متخصصان استفاده گردید.

همچنین وبسایت‌ها نیز به منظور دستیابی به مقالات و مطالب مرتبط با موضوع تحقیق استفاده شدند. در این پژوهش از روش میدانی نیز بهره گرفته شده است و ابزار گردآوری داده فرم مصاحبه نیمه ساختاریافته بوده است که شامل ۳

جدول ۱. سؤالات فرم مصاحبه

سوالات فرم مصاحبه
چه میراثی از ارامنه در استان باقی مانده است (مانند قبرستان، کلیسا، زیورآلات، لباس، داستان، میراث کشاورزی، رویداد، جشنواره و)؟
در کدام روستاها و یا موزه‌ها و یا ساختمان‌های تاریخی می‌توان آن‌ها را مشاهده کرد؟
چه راهکارهایی را برای رونق گردشگری فرهنگی در استان چهارمحال و بختیاری با تأکید بر میراث ارامنه مناسب می‌دانید؟

لازم را داشته و می‌تواند به فرآیند تحقیق کمک کند. از آنجایی که میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری رو به فراموشی است و دسترسی به افرادی که در این حوزه تخصص داشته باشند سخت بود از روش گلوله برفی بهره گرفته شد و مصاحبه‌ها تا زمانی انجام شد که داده‌های جدید، عنصر یا ارزش یا مفهوم جدیدی به داده‌های قبلی اضافه نمی‌کرد (مصاحبه شماره ۲۰).

جدول ۲ نشان‌دهنده نمونه آماری (افراد) که در مصاحبه شرکت کرده‌اند) است. پژوهش‌گران به کمک روش فیش‌برداری از منابع و مصاحبه‌های عمیق و رو در رو، پس از هر مصاحبه زیر مقوله‌ها (مضامین فرعی) را استخراج کردند. جدول شماره ۳ نشان‌دهنده نمونه کدگذاری در راستای شناسایی میراث‌های ملموس و ناملموس ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری است.

جامعه آماری در این پژوهش تعدادی از خبرگان حوزه گردشگری، فرهنگ و هنر، تاریخ و راهنمایان تورهای گردشگری استان چهارمحال و بختیاری و مدیران اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان و اعضای شورای خلیفه‌گیری ارامنه استان اصفهان بودند که یکی از ویژگی‌های زیر را دارا می‌باشند: تخصص علمی در زمینه مورد نظر (گردشگری، تاریخی و فرهنگی ارامنه) را داشتند؛ دارای سابقه کاری بالاتر از ۱۰ سال بودند؛ آشنایی کامل با تاریخ کوچ اجباری ارامنه داشتند و در روستاهای مربوطه ساکن بوده‌اند. روش نمونه‌گیری در پژوهش حاضر نمونه‌گیری گلوله برفی است. نمونه‌گیری گلوله برفی یک روش نمونه‌گیری غیراحتمالی است که در آن پژوهش‌گران از اعضای نمونه برای شناخت سایر افراد نمونه کمک می‌گیرند. در این روش نخست فردی واجد شرایط شناسایی می‌شود و سپس از وی خواسته می‌شود فردی را معرفی نماید که در زمینه تحقیق تخصص و تجربه

جدول ۲. ویژگی‌های افراد مورد مصاحبه در پژوهش حاضر

افراد مورد مصاحبه	تخصص	سابقه کار (سال)	مدرک تحصیلی
نفر اول	گردشگری (عضو هیأت علمی دانشگاه هنر اصفهان)	۲۰	دکترای گردشگری
نفر دوم	گردشگری (مدرس دانشگاه شهرکرد)	۱۰	دکترای گردشگری
نفر سوم	گردشگری (دانشجوی دکترای گردشگری دانشگاه علامه، کارمند اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان چهارمحال و بختیاری)	۱۰	دکترای گردشگری
نفر چهارم	کارشناس ارشد گردشگری (راهنمای محلی تورهای گردشگری استان چهارمحال و بختیاری)	۱۲	کارشناس ارشد گردشگری
نفر پنجم	عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان از ارامنه‌ای که اجداد آن‌ها در گذشته در استان چهارمحال و بختیاری زیسته‌اند.	۱۶	دکترای معماری
نفر ششم	مدیر موزه گنجینه موسیقی ارمنیان جلفای نو	۱۰	کارشناسی ارشد موسیقی
نفر هفتم	کارمند اداره کل میراث فرهنگی چهارمحال و بختیاری	۱۸	دکتری گردشگری
نفر هشتم	مدرس دانشگاه هنر تهران	۱۴	دکتری پژوهش هنر
نفر نهم	کارمند ارشد اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی استان چهارمحال و بختیاری	۲۲	کارشناسی ارشد فرهنگ و هنر
نفر دهم	پژوهش‌گر و نویسنده در زمینه تاریخ ارامنه	۲۵	دکتری تاریخ
نفر یازدهم	استاد دانشگاه و محقق در زمینه معماری ارامنه	۲۰	دکتری معماری
نفر دوازدهم	فعال فرهنگی و کارشناس ارشد میراث فرهنگی	۱۵	کارشناسی ارشد میراث فرهنگی
نفر سیزدهم	راهنمای ارشد تورهای فرهنگی ارامنه	۱۸	کارشناسی ارشد گردشگری
نفر چهاردهم	کارمند مرکز تحقیقات میراث فرهنگی	۱۷	دکتری میراث فرهنگی
نفر پانزدهم	مدرس دانشگاه شیراز و محقق در زمینه تاریخ ارامنه	۱۲	دکتری تاریخ
نفر شانزدهم	مدیر مؤسسه آموزش زبان ارمنی	۱۳	کارشناسی ارشد زبان‌شناسی
نفر هفدهم	مدیر موزه ملی ارامنه تهران	۱۵	دکتری موزه‌داری
نفر هجدهم	پژوهش‌گر ارشد مطالعات فرهنگی ارامنه	۱۸	دکتری مطالعات فرهنگی
نفر نوزدهم	استاد دانشگاه هنر اصفهان	۲۰	دکتری معماری
نفر بیستم	کارشناس ارشد باستان‌شناسی	۱۶	کارشناسی ارشد باستان‌شناسی

جدول ۳. نمونه کدگذاری بخشی از متن در راستای هدف شناسایی میراث‌های ملموس و ناملموس ارمنه در استان چهارمحال و بختیاری (منبع: نویسندهگان، ۱۴۰۲)

مکان	مضامین اصلی / مقوله‌ها	مضامین فرعی / زیر مقوله‌ها	متن موجود در منابع
روستای سینه گان	فرهنگی ناملموس ارمنه استان چهارمحال و بختیاری	- کتاب‌های تاریخی و ادبی نوشته شده در مورد ارمنه چهار محال و بختیاری - مشاهیر ادبی ارمنه	آندرانیک ساریان، نویسنده ارمنی-ایرانی، در سن ۹۸ سالگی، در گلندل لُس آنجلس با زندگی وداع گفت. گلندل واپسین توقف‌گاه زندگی پربار آندرانیک ساریان بود. او در روستای سینه گان استان چهارمحال و بختیاری به دنیا آمد و در کودکی، همراه گروهی از همسالانش برای تحصیل به کلکته هندوستان رفت. ساریان دغدغه ثبت شیوه زیست و تاریخ زادگاه خود را داشت. در سال ۱۹۸۱ کتاب تاریخ استان چهارمحال را منتشر می‌کند. کتابی منحصر به فرد درباره زندگی ارمنه این منطقه در طی سده‌های متوالی. در سال ۱۹۸۲ مجموعه قصه‌های ساریان در دو جلد منتشر می‌شود. پس‌زمینه این قصه‌ها هم زندگی در روستاهای ارمنی‌نشین چهارمحال است با شخصیت‌هایی زنده و منحصر به فرد. در ادبیات ارمنه ایران بیشتر شاعر داریم تا نثر نویس. ساریان از محدود قصه‌نویسان ادبیات ارمنی-ایرانی است و علاوه بر مجموعه دو جلدی یادشده رمانی نیز به نام ببر ارمنی نوشته است. اما مهم‌ترین کار او شاید همان خاطره-رمان در گذرگاه‌های تاریک باشد. داستان کودکانی که هنوز به سن بلوغ نرسیده از خانواده‌هایشان جدا می‌شوند و در هندوستان در شرایط سختی زندگی می‌گذرانند. این کودکان نسلی هستند که بعدها در شرکت نفت استخدام می‌شوند و هریک به نوعی نقشی در زندگی اجتماعی جامعه ارمنه بازی می‌کنند.

۴ یافته‌ها

شهرستان کیار قرار دارد، از حضور تاریخی مهم ارمنیان برخوردار است. ساکنان ارمنی این منطقه عمدتاً به کشاورزی و دامداری مشغول بوده‌اند و همچنین نقش بسزایی در توسعه صنایع دستی محلی داشته‌اند.

روستای قلعه ممکا (ماموکا) نیز یکی دیگر از مناطقی است که ارمنیان به‌عنوان محل سکونت خود انتخاب کرده‌اند. این روستا که در بخش ناغان شهرستان کیار واقع شده، به دلیل موقعیت استراتژیک مناسب خود، میزبان جامعه‌ای از ارمنیان بوده و بناهای تاریخی مرتبط با این قوم در آن دیده می‌شود.

علاوه بر این دو روستا، مناطقی دیگر نظیر شلمزار و بلداجی نیز حضور ارمنیان را تجربه کرده‌اند، هرچند شدت و گستردگی این حضور به اندازه

هدف نخست این پژوهش، معرفی روستاهایی از استان چهارمحال و بختیاری است که در گذشته، محل سکونت ارمنیان بوده‌اند. بررسی منابع نشان می‌دهد که در این استان چندین روستا (جدول ۴) وجود دارد که در دوره‌های تاریخی مختلف میزبان جامعه ارمنی بوده‌اند. این مناطق به دلیل موقعیت جغرافیایی و شرایط تاریخی خاص، به‌عنوان مقصد مهاجرت برخی از ارمنیان شناخته شده‌اند که به دلایل گوناگون از سرزمین‌های اصلی خود به این ناحیه کوچ کرده‌اند.

ازجمله این روستاها، می‌توان به روستای معموره اشاره کرد که یکی از اصلی‌ترین مراکز سکونتی ارمنیان در استان به‌شمار می‌آید. این روستا که در

نشانه‌هایی همچون کلیساها و قبرستان‌های ارمنی که در برخی از این روستاها باقی مانده‌اند، مستندات ملموسی از حضور تاریخی این قوم در استان چهارمحال و بختیاری محسوب می‌شوند.

مناطقى چون معموره و قلعه ممكا نبوده است. با- این‌حال، ارمنیان در این مناطق نیز توانسته‌اند ارتباطاتی فرهنگی و اقتصادی با جامعه بومی برقرار کنند و اثرات ماندگاری از خود بر جای گذارند.

جدول ۴. روستاهای استان چهارمحال و بختیاری که در گذشته میزبان ارمنیان بوده‌اند.

روستا	توضیحات حضور ارمنیان	منبع
احمدآباد	وجود جمعیت ارمنی در قرن نوزدهم میلادی و برخی شواهد تاریخی	Shateri, & Malek Azhdari, 2019
سیراک	با جمعیت ارمنی بالا و آثار باقی‌مانده تاریخی	
حاجی‌آباد	وجود خانوارهای متعدد ارمنی و آثار مذهبی	
ماموکا (ممکا)	یکی از مهم‌ترین مراکز ارمنی‌نشین با بیش از ۵۵۶ خانوار	
سینه‌گان	شامل آثار و معماری ارمنی مرتبط با زندگی روزمره	
آق بلاغ	محل سکونت ارمنیان در قرن ۱۹ و وجود آثار فرهنگی	
معموره	یکی دیگر از مراکز تاریخی حضور ارمنیان	
لیواسیان	شواهدی از زندگی ارمنیان در این روستا	
کنارک علیا	مهم‌ترین روستا با بالاترین تعداد جمعیت ارمنی و آثار باقی‌مانده	
کنارک سفلی	بخشی از منطقه ارمنی‌نشین در گذشته	
دی‌شیخ (ده‌شیخ)	باقی‌مانده آثار تاریخی از زندگی ارمنیان	
شاه بولاق	محل تاریخی با سکونت کوتاه‌مدت ارمنیان	
سوچیگان	آثار محدود مربوط به حضور ارمنیان در قرن‌های گذشته	
بالخو	سکونت ارمنیان و برخی شواهد محدود	
کوه‌رنگ و بخش چلگرد	آثار تاریخی نشان‌دهنده حضور ارمنیان در کنار سایر اقوام	

کدگذاری (شناسایی مضامین فرعی و اصلی) در جدول شماره ۵ ارائه شده است.

نتایج جدول ۵ بیان‌گر آن است که میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری به دو گروه کلی میراث فرهنگی ملموس و میراث فرهنگی ناملموس تقسیم شده است. میراث فرهنگی ملموس شامل مواردی نظیر قبرستان‌های ارامنه، بقایای قلعه‌های تاریخی مربوط به آن‌ها، جواهرات سنتی ارامنه، کلیساها و خانه‌های قدیمی با معماری خاص ارمنی

هدف دوم این پژوهش شناسایی میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری است. برای پاسخ‌گویی به این هدف، از داده‌های ثانویه و منابع کتاب‌خانه‌ای نظیر کتاب‌های تاریخی و مقالات (به‌ویژه مقالات منتشرشده در فصل‌نامه فرهنگی پیمان) و همچنین منابع اولیه مانند مشاهده و مصاحبه استفاده شده است. روش تحلیل مضمون برای تجزیه و تحلیل داده‌ها به کار گرفته شد و پس از هر مصاحبه و بررسی متون، داده‌ها کدگذاری گردید. نتایج

لباس‌های محلی و همچنین برگزاری رویدادها و جشنواره‌های مذهبی و غیر مذهبی در زمان حضور آن‌ها را در این منطقه شامل می‌شود. شکل ۲ تا ۸ نمونه‌هایی را از میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری نشان می‌دهند.

می‌شود. از سوی دیگر، میراث فرهنگی ناملموس مواردی از قبیل مهارت تولید هنرها و صنایع دستی ارامنه، کتاب‌های تاریخی و ادبی مرتبط با ارامنه چهارمحال و بختیاری، مشاهیر ادبی ارامنه، غذاهای سنتی مانند پارنج (پلو آجر)، بازی‌های سنتی،

جدول ۵. استخراج مضامین فرعی و اصلی در راستای شناسایی میراث‌های ملموس و ناملموس ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مکان جغرافیایی قابل مشاهده	مصاحبه	مشاهده	پیشینه پژوهش
میراث‌های فرهنگی ارامنه استان چهارمحال و بختیاری	نقش‌مایه‌ها بر سنگ قبر ارامنه و شکل سنگ قبرها	روستای قلعه ممکا، روستای سیرک، روستای معموره، روستای آق بلاغ، روستای سنا جان، روستای کنارک، روستای وستگان	✓	✓	Julai & Nazifi, 2019
	قبرستان‌های تاریخی (از صفوی تا پهلوی)		✓	✓	Julai & Nazifi, 2019 Rostami Hafshejani, 2022
	وجود بقایای ارگ‌های تاریخی ارامنه	روستای کنارک علیا	✓	✓	
	جواهرات سنتی ارامنه	در قلعه دزک	✓		
	کلیسا	روستای معموره، گنجینه موسیقی ارامنه اصفهان، روستای قلعه ممکا	✓		Aghaian, 2019
					Aghaian, 2019
			✓	✓	Aghaian, 2019
	خانه‌های قدیمی ارامنه با معماری ویژه	روستای گشنیز جان	✓		
	مهارت تولید هنرهای دستی و صنایع دستی توسط ارامنه				Vista (n.d) Hashemi Dehkordi, 2003
			✓		Julai & Nazifi, 2019
					Yousefi Dazmiri, 2018
					Hovasapian, 2021
فرهنگی ناملموس ارامنه استان چهارمحال و بختیاری	ادبیات	روستای سینه گان			Vista (n.d) Hashemi Dehkordi, 2003(

Vista (n.d) Hashemi Dehkordi, 2003				مشاهیر ادبی ارامنه	
Ghanbari Adaivi, 2021	✓			غذاهای سنتی ارامنه مانند پارنج (پلو اجر)	
Hashemi Dehkordi, 2003		✓		بازی‌های سنتی ارامنه	
Khachatour, 2007	✓		قلعه دزک	لباس‌های سنتی ارامنه چهار محال و بختیاری	
Shateri& Malek Azhdari, 2019				برگزاری جشنواره‌ها و رویدادهای مذهبی و غیر مذهبی در زمان سکونت ارامنه	
Ghanbari Adaivi, 2021				مهارت کشت و کار و زراعت و کشت محصولات خاص مانند پارنج	

شکل ۳. قبرستان ارامنه در روستای قلعه ممکا
(منبع: پژوهش‌گران)

شکل ۲. کلیسای ارامنه در روستای معموره
(منبع: پژوهش‌گران)

شکل ۵. نمونه‌ای از جواهرات ارامنه در قلعه دزک
(منبع: پژوهش‌گران)

شکل ۴. نمونه‌ای از خانه‌های ارامنه در روستای
گیشنیز جان
(منبع: پژوهش‌گران)

شکل ۷. آندرانیک ساریان تاریخ‌نگار ارامنه استان
چهارمحال و بختیاری
[Vista \(n.d\)](#)

شکل ۶. نمونه‌ای از قالی‌های بافت ارامنه در استان
چهارمحال و بختیاری
Yousefi Dazmiri, 2018

شکل ۸. غذای سنتی ارامنه در استان چهارمحال بختیاری (پارنج) که امروزه به نام اجر توسط مردم محلی پخته می‌شود (منبع: پژوهشگران)

طبقه‌بندی هستند. این مضامین عبارت‌اند از: مرمت و حفاظت از جاذبه‌های گردشگری به جا مانده از ارامنه در روستاها، ایجاد تسهیلات و زیرساخت‌های گردشگری، برگزاری جشنواره‌ها و رویدادها، آموزش و توانمندسازی جوامع محلی و تبلیغات و بازاریابی.

هدف سوم پژوهش بر شناسایی راهکارهای مناسب جهت ارتقاء گردشگری فرهنگی در استان چهارمحال و بختیاری با تمرکز بر میراث ارامنه استوار است. نتایج تحلیل داده‌ها که با استفاده از روش تحلیل مضمون انجام شده (جدول ۶)، نشان می‌دهد که این راهکارها در قالب پنج مضمون اصلی قابل

جدول ۶. استخراج مضامین فرعی و اصلی در راستای شناسایی راهکارهای مناسب برای رونق گردشگری فرهنگی در استان چهارمحال و بختیاری با تأکید بر میراث ارامنه

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مصاحبه با خبرگان
مرمت و حفاظت از جاذبه‌های گردشگری به‌جامانده از ارامنه در روستاها	مرمت کلیسای معموره و فراهم کردن امکان بازدید عمومی در روزهای تعطیل	✓
	ایجاد سایه‌بان بر روی مقبره‌های تاریخی ارامنه	✓
	مرمت خانه‌های قدیمی باقی‌مانده	✓
ایجاد تسهیلات و زیر ساخت‌های گردشگری	احداث موزه مردم‌شناسی ارامنه در روستای معموره	✓
	مرمت یکی از خانه‌های قدیمی باقی‌مانده از ارامنه و تبدیل به اقامتگاه بوم‌گردی و سرو غذاهای سنتی ارامنه مانند پارنج و ...	✓
	احداث تابلوهای راهنمای یک شکل در روستاهای ارمنی- نشین	✓
	ایجاد سرویس بهداشتی عمومی در روستاهای معروف ارمنی‌نشین مانند معموره، قلعه ممکا، سیرک، کنارک علیا	✓
	تدابیر امنیتی برای جلوگیری از سرقت سنگ قبرهای تاریخی	✓

	ایجاد مسیر گردشگری فرهنگی با تأکید بر آرامنه در استان	
	تهیه نقشه گردشگری فرهنگی با تأکید بر آرامنه در استان	
	طراحی مسیرهای تورهای ترکیبی مانند پرند نگر در روستای کنارک علیا (محل زندگی لک لک‌ها)؛ بازدید از روستای معموره، قلعه ممکا، قلعه دزک و تالاب چغاخور	
✓	برگزاری رویدادهای ادبیات ارمنی-ایرانی	برگزاری جشنواره‌ها و رویدادها
✓	برگزاری بزرگداشت آندرانیک ساریان در روستای محل تولدش سینه گان	
✓	برگزاری رویدادهای قالی ایرانی و ارمنی در روستاها	
✓	برگزاری تورهای شجرنامه برای ارمنی‌های چهارمحال و بختیاری که به اصفهان، ارمنستان و سایر کشورها مهاجرت کرده‌اند.	
✓	برگزاری جشنواره‌های ترکیبی مانند جشنواره قارچ در روستای قلعه ممکا	
	برگزاری رویدادهای موسیقی آرامنه، بختیاری‌ها و قشقایی‌ها	
	برگزاری رویدادهای خوراک آرامنه، بختیاری‌ها و قشقایی‌ها	
✓	تربیت راهنمایان تورهای فرهنگی محلی با تأکید بر تاریخ آرامنه در استان	آموزش و توانمند سازی جوامع محلی
✓	برگزاری کلاس‌های توانمندسازی جوامع محلی در روستاهای هدف گردشگری فرهنگی با تأکید بر آرامنه	
✓	معرفی روستاهای ارمنی‌نشین چهارمحال و بختیاری طریق رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان روستاهای هدف گردشگری	تبلیغات و بازاریابی
✓	توسعه اپلیکیشن‌های گردشگری در راستای معرفی روستاهای ارمنی‌نشین و مسیرهای گردشگری	
✓	دعوت از راهنمایان تورهای گردشگری استان‌های هم‌جوار برای بازدید از روستاهای ارمنی‌نشین استان	
✓	تولید محتوای گردشگری از روستاهای ارمنی‌نشین استان	
✓	ایجاد زمینه همکاری در راستای بازاریابی با شورای خلیفه گری آرامنه اصفهان	

۵ بحث و نتیجه‌گیری

ترابی فارسانی و جمشیدی در مطالعه خود اشاره کردند که روستاهای ارمنی‌نشین در غرب استان اصفهان فرصتی برای رونق گردشگری در این استان است (Torabi Farsani & Moazzen Jamshidi, 2020). پژوهش حاضر نیز با تمرکز بر میراث ارمنیان در استان چهارمحال و بختیاری، نشان داد که این میراث مغفول‌مانده، نه تنها بازتابی از همزیستی تاریخی ایران و ارمنستان است، بلکه پتانسیل تبدیل شدن به موتور محرک گردشگری فرهنگی را در منطقه دارد، پس می‌توان گفت که این پژوهش با تأکید بر اقلیت‌ها به عنوان یک محصول گردشگری مطالعات پیشین را تأیید می‌کند (Timothy & Boyd, 2003).

همچنین، پژوهش حاضر با تمرکز بر شناسایی، معرفی و حفاظت از این میراث می‌تواند گامی مؤثر برای تنوع‌بخشی به صنعت گردشگری استان چهارمحال و بختیاری بردارد. میراث ارامنه در این استان به دو بخش اصلی تقسیم می‌شود؛ میراث فرهنگی ملموس و میراث فرهنگی ناملموس. میراث فرهنگی ملموس شامل عناصری چون قبرستان‌های ارامنه، بقایای قلعه‌های تاریخی، جواهرات سنتی، کلیساها و خانه‌های قدیمی با معماری ویژه است.

برخی از پژوهش‌گران در مطالعات خود به گورستان‌های قدیمی ارامنه در استان اشاره کرده‌اند که ثبت ملی شده‌اند و به مطالعه نقوش سنگ قبور پرداخته‌اند ولی اشاره‌ای به حفاظت از آن‌ها و بهره‌برداری در حوزه گردشگری نکرده‌اند (Julai & Nazifi, 2019; Rostami Hafshejani, 2022).

در مقابل، میراث فرهنگی ناملموس مواردی چون مهارت‌های تولید هنرها و صنایع دستی توسط ارامنه، کتاب‌های تاریخی و ادبی مرتبط با حضور آنان در این منطقه، چهره‌های ادبی برجسته، خوراک سنتی مانند پانچ (پلواجر)، بازی‌ها و آیین‌های محلی، پوشاک سنتی، برگزاری جشنواره‌ها و رویدادهای فرهنگی - مذهبی دوران اقامت ارامنه را دربرمی‌گیرد.

شایان ذکر است که خوراک سنتی پانچ در کل استان چهارمحال و بختیاری توسط بانوان محلی با نام پلو اجر پخته می‌شود و این میراث فرهنگی ناملموس هنوز به فراموشی سپرده نشده، این در حالی است که در استان اصفهان خوراک پانچ تنها در روستاهای ارمنی‌نشین مانند زرنه و عادگان پخت می‌شود (Torabi Farsani & Moazzen Jamshidi, 2020).

بر پایه معیارهای دسترسی و غنای میراث فرهنگی، از میان ۱۵ روستای دارای میراث ارامنه، پنج روستا شامل ماموکا، معموره، سیراک، سینه گان و کنارک علیا به عنوان کانون‌های اصلی توسعه گردشگری فرهنگی پیشنهاد شده‌اند. این انتخاب براساس مطالعات میدانی و تحلیل مصاحبه‌های انجام شده با خبرگان صورت گرفته است.

نتایج تحلیل مصاحبه با کارشناسان و خبرگان، با استفاده از تکنیک تحلیل مضمون، به شناسایی پنج مضمون اصلی به عنوان راهکارهای مناسب برای توسعه گردشگری فرهنگی در استان چهارمحال و بختیاری با محوریت میراث ارامنه منجر شد. این مضامین شامل: مرمت و حفاظت از جاذبه‌های گردشگری باقی‌مانده از ارامنه در روستاها، ایجاد تسهیلات و زیرساخت‌های گردشگری، برگزاری جشنواره‌ها و رویدادها، آموزش و توانمندسازی جوامع محلی و تبلیغات و بازاریابی است. شایان ذکر است که پژوهش حاضر تأییدی است بر پژوهش‌های قبلی که بر حفاظت از میراث‌های فرهنگی اقلیت‌ها تأکید داشتند (Asadi, 2011; Smith, 2006).

مضمون مرمت و حفاظت از جاذبه‌های گردشگری به‌جامانده از ارامنه در روستاها خود به سه مضمون مرمت کلیسای معموره و فراهم کردن امکان بازدید عمومی در روزهای تعطیل؛ ایجاد سایه‌بان بر روی مقبره‌های تاریخی ارامنه و مرمت خانه‌های قدیمی باقی مانده اشاره دارد.

همچنین مضمون اصلی مربوط به "ایجاد تسهیلات و زیرساخت‌های گردشگری" به هشت مضمون فرعی تفکیک شده است. این محورها شامل احداث موزه مردم‌شناسی ارامنه در روستای معموره، مرمت یکی از خانه‌های قدیمی مرتبط با ارامنه و تغییر کاربری آن به اقامتگاه بوم‌گردی با ارائه خوراک‌های سنتی ارامنه (مانند پانچ)، نصب تابلوهای راهنمایی یک‌دست در روستاهای ارمنی‌نشین، ایجاد سرویس‌های بهداشتی عمومی در روستاهایی چون معموره، قلعه ممکا، سیرک و کنارک علیا، اتخاذ تدابیر امنیتی برای جلوگیری از سرقت سنگ‌قبرهای تاریخی، ایجاد مسیرهای گردشگری فرهنگی با محوریت ارامنه در استان، تهیه نقشه جامع گردشگری فرهنگی مرتبط با ارامنه و طراحی تورهای ترکیبی شامل پرندنگری در کنارک علیا (محل سکونت لک‌لک‌ها) بازدید از روستاهایی چون معموره، قلعه ممکا و دزک و همچنین تالاب چغاخور می‌شود.

مضمون برگزاری رویدادها و جشنواره‌ها بر هفت مضمون فرعی تأکید دارند که عبارت‌اند از برگزاری رویدادهای مرتبط با ادبیات ارمنی-ایرانی، برگزاری بزرگداشت آندرانیک ساریان در زادگاه وی (روستای سینه گان)، برگزاری رویدادهایی پیرامون قالی‌های ایرانی و ارمنی در مناطق روستایی و اجرای تورهای شجره‌شناسی برای ارامنه مقیم چهارمحال و بختیاری که به اصفهان، ارمنستان یا کشورهای دیگر مهاجرت کرده‌اند، می‌شود. همچنین، جشنواره‌های ترکیبی نظیر جشنواره قارچ در روستای قلعه ممکا، برگزاری برنامه‌های موسیقی اقوام مختلف از جمله ارامنه، بختیاری‌ها و قشقایی‌ها، و رویدادهای مرتبط با خوراک این اقوام از دیگر موضوعات مورد تأکید هستند.

آموزش و توانمندسازی جوامع محلی مضمون اصلی دیگری بود که خبرگان بر آن تأکید داشتند و تربیت راهنمایان تورهای فرهنگی با محوریت تاریخ ارامنه در استان و برگزاری کلاس‌های توانمندسازی برای جوامع محلی در روستاهای هدف گردشگری

فرهنگی با تمرکز بر فرهنگ ارامنه به‌عنوان دو مضمون فرعی مطرح شده‌اند که توسط خبرگان توصیه شده در این راستا بودند. بدیهی است که با توجه به اینکه در حال حاضر ارامنه در منطقه ساکن نیستند، این برنامه‌های آموزشی و توانمندسازی باید با مدیریت مشارکتی شورای خلیفه گری اصفهان و جنوب انجام گیرد؛ چراکه همان‌گونه که پیشینه پژوهش نشان می‌دهد، مدیریت میراث اقلیت‌ها باید جامع‌نگر، مشارکت‌محور و حساس به تفاوت‌های فرهنگی باشد و باید از تبدیل‌شدن به ابزاری برای سیاست‌های حذفی یا تبلیغاتی پرهیز گردد (Silverman, 2011; Bakhtadze, 2017).

تبلیغات و بازاریابی به‌عنوان راهکاری مناسب دیگر برای رونق گردشگری فرهنگی با تأکید بر میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری پیشنهاد شد. این راهکار به پنج محور اصلی تقسیم‌بندی گردید: معرفی روستاهای ارمنی‌نشین چهارمحال و بختیاری از طریق رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان مقاصد گردشگری؛ توسعه اپلیکیشن‌های گردشگری با هدف معرفی این روستاها و مسیرهای مرتبط؛ دعوت از راهنمایان تورهای گردشگری استان‌های هم‌جوار برای بازدید از این مناطق؛ تولید محتوای گردشگری مرتبط با روستاهای ارمنی‌نشین استان و ایجاد بستر همکاری بازاریابی با شورای خلیفه‌گری ارامنه اصفهان.

پژوهش‌گران برای برگزاری تورهای گردشگری فرهنگی با تأکید بر میراث ارامنه در استان چهارمحال و بختیاری، با توجه به زیرساخت‌های موجود مانند اقامتگاه‌های بوم‌گردی (اقامتگاه بوم‌گردی هزارچشمه هفشجان، مجتمع بوم‌گردی اقامتی گردشگری شاه‌نشین در هفشجان، اقامتگاه بوم‌گردی مهر و ماه، اقامتگاه بوم‌گردی سایدا و غیره)، رستوران‌ها و دسترسی به روستاها، مسیرهای گردشگری پیشنهادی خود را به صورت زیر ارائه کرده‌اند:

مسیر اول قلعه دزک تا قلعه ممکا: اصفهان - شهرکرد - بازدید از قلعه دزک (روستای دزک) - روستای گیشنیز جان (خانه‌های ارامنه)؛ شلمزار

این پژوهش، مشابه سایر مطالعات کیفی، با محدودیت‌هایی همراه بود؛ ازجمله به عدم تعمیم نتایج به دلیل مطالعه موردی بودن پژوهش اشاره کرد. همچنین، یکی از اصلی‌ترین محدودیت‌ها، کمبود منابع مستند و تاریخی دقیق درباره میراث ارمنیان در استان چهارمحال و بختیاری بود. به دلیل پراکندگی و فقدان اسناد معتبر، جمع‌آوری داده‌ها با چالش‌هایی همراه بوده است.

براساس محدودیت‌ها و یافته‌های این پژوهش، پیشنهاداتی برای تحقیقات آینده ارائه می‌شود که می‌تواند به گسترش دانش و توسعه راهکارهای عملی کمک کند. پژوهش‌های آتی می‌توانند به بررسی جامع‌تر تاریخچه حضور ارمنه در این استان و سایر نقاط ایران بپردازند. استفاده از روش‌های تاریخی و باستان‌شناسی می‌تواند اطلاعات دقیق‌تری از مهاجرت، استقرار و زندگی روزمره آنان ارائه دهد. همچنین توصیه می‌شود نقش ارمنه در فرهنگ، هنر و اقتصاد منطقه بیشتر مورد مطالعه قرار گیرد. تحقیقات عمیق‌تر درباره هنر، معماری و صنایع دستی ارمنی در این منطقه می‌تواند به معرفی بهتر این میراث و توسعه گردشگری فرهنگی کمک کند.

یکی دیگر از زمینه‌های پیشنهادی، مطالعات بین‌رشته‌ای میان تاریخ، مردم‌شناسی و گردشگری است که ترکیب این حوزه‌ها می‌تواند مدل‌های کارآمدتری برای حفظ و ترویج این میراث ارائه دهد. همچنین پژوهش‌های آینده می‌توانند آثار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی احیای این میراث را بر توسعه گردشگری منطقه بررسی کنند. تحلیل دقیق اثرات مثبت و منفی بر اقتصاد محلی امکان تدوین استراتژی‌های مناسب را برای توسعه پایدار گردشگری فرهنگی فراهم می‌کند.

با توجه به اهمیت فناوری در معرفی میراث فرهنگی، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده بر نقش ابزارهای دیجیتال مانند اپلیکیشن‌های گردشگری، تورهای مجازی و سایر فناوری‌های نوین متمرکز شوند. طراحی مدل‌هایی نوآورانه برای معرفی این میراث به گردشگران داخلی و خارجی می‌تواند

(بازدید از قلعه صمصام السلطنه) - گهرو (بازدید از تراس‌های انگور) - بازدید از تالاب چغاخور - بازدید از روستای قلعه ممکا - بلداجی - بروجن - اصفهان

مسیر دوم قلعه ممکا تا قلعه چالستر: اصفهان

- بروجن - روستای معموره - آق‌بلاغ (قبرستان ارمنه)، روستای قلعه ممکا - گشنیز جان - قلعه دزک (روستای دزک) - سیرک هفشجان (بازدید از قبرستان ارمنه) - شهرکرد (چالستر بازدید از قلعه چالستر) - شهرکرد - اصفهان

مسیر سوم کنارک علیا تا قلعه چالستر: اصفهان

- بروجن - روستای کنارک علیا (روستای لک لک‌ها) - روستای معموره - آق‌بلاغ (قبرستان ارمنه) - تالاب چغاخور - روستای قلعه ممکا - سیرک هفشجان (بازدید از قبرستان ارمنه) - شهرکرد (چالستر بازدید از قلعه چالستر) - اصفهان

می‌توان نتیجه گرفت که تمرکز بر میراث در حال فراموشی ارمنه در استان چهارمحال و بختیاری، فرصتی برای تقویت تعاملات بین‌فرهنگی، ارزش‌های همدلی و همزیستی و بازاندیشی گردشگری با رویکردهای فرهنگی است. این مفاهیم همچنین در سند راهبردی توسعه گردشگری برنامه ششم توسعه که در اسفندماه ۱۴۰۰ ارائه شده، به‌عنوان عوامل کلیدی در توسعه گردشگری کشور ذکر شده‌اند.

پژوهش‌های اخیر نشان داده‌اند که این میراث‌ها فقط نیازمند حفاظت نیستند، بلکه باید به‌عنوان جاذبه‌های گردشگری نیز معرفی شوند. حضور ارمنه تأثیرات اجتماعی و فرهنگی عمیقی بر جامعه محلی داشته است. تعاملات میان ارمنه و بومیان این منطقه نه تنها سبب غنای فرهنگ محلی شده، بلکه به تبادل مهارت‌ها و دانش نیز منجر گردیده است. باین‌حال، کمبود منابع مالی و فقدان آگاهی عمومی درباره اهمیت این میراث، چالش‌هایی جدی برای حفاظت و ترویج آن ایجاد کرده‌اند. آموزش و آگاهی‌بخشی محلی می‌تواند نقشی اساسی در حفاظت از این میراث ارزشمند داشته باشد.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان، از همه افراد، به دلیل مشاوره و راهنمایی علمی و مشارکتشان در این مقاله تشکر و قدردانی می‌کنند.

گامی مؤثر در ارتقاء موقعیت این منطقه به‌عنوان یک مقصد گردشگری فرهنگی باشد

حامی مالی

بنا به اظهار نویسندۀ مسؤول، این مقاله حامی مالی نداشته است.

سهم نویسندگان در پژوهش

همۀ نویسندگان در این مقاله سهم یکسانی داشته‌اند و مقاله مستخرج از پایان‌نامۀ نویسندۀ اول است.

منابع

- Abedi Ja'fari, H, Taslimi, M.S. Faghihi, A. & Sheikhzade, M (2011). Thematic Analysis and Thematic Networks: A Simple and Efficient Method for Exploring Patterns Embedded in Qualitative Data Municipalities. *Strategic Management Thought*. 5 (2), 151-198. DOI: [10.30497/smt.2011.163](https://doi.org/10.30497/smt.2011.163) [In Persian].
- Ackles, S. F. (1998). *Symbols and their meanings in the carpets and prayer rugs of the Turkish, Armenian and Persian traditions*. Department of Art. Colorado State University. USA. B2n.ir/x24592
- Aghaian, H. (2019). On the occasion of the 90th anniversary of the establishment of the Armenian Cultural Association of Chaharmahal. *Peyman Cultural Quarterly*, (93-94), 6 . B2n.ir/g52980 [In Persian].
- Alinezhad, R. (2014). Sefidchah, An Image Beyond of a Cemetery Recognition and Study on themes and Visual Motifs of Sefidchah's Cemetery. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 19(2), 49-56. DOI: [10.22059/jfava.2014.51439](https://doi.org/10.22059/jfava.2014.51439) [In Persian].
- Asadi, R. (2011). Strategies for development of Iran cultural tourism. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(8), 1021-1034. DOI: [10.1.1.5a3d8f9588b866eb7ca3ffc5e715bb0d7d43519f](https://doi.org/10.1.1.5a3d8f9588b866eb7ca3ffc5e715bb0d7d43519f)
- Avagyan, C. A. (1990) Symbols and their semantic field in Armenian carpets ornaments. *Armenian Art and History Journal*, 10(2), 67-85. B2n.ir/d08006
- Barry, J. (2024). The Armenian Community and Changing Iranian Perceptions of Minority. *Iranian Studies*, 57(2), 341-345.
- Bakhtadze, N. (2017). "Armenian Cultural Heritage in Georgia: Preservation and Tourist Potential", *Caucasus Survey*, 5(1), 55-71. ISSN: 1202-2376.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Choe, J. (2015). *Ghetto, tourism*. In: J. Jafari, H. Xiao (Eds.) , *Encyclopedia of Tourism*, Springer International Publishing Switzerland, DOI: [10.1007/978-3-319-01669-6_605-1](https://doi.org/10.1007/978-3-319-01669-6_605-1).
- Ebrahiminaghani, H. & Khara, R. (2023). Analysing Designs and Patterns and Patterns of Tombstones in Bozlar Hafshejan Cemetery and Sirak Armenian Cemetery with a Comparative -analytical Approach (Emphasising on Plant and Animal Designs and Patterns) . *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 28(3), 127-139. DOI: [10.1.1.5a3d8f9588b866eb7ca3ffc5e715bb0d7d43519f](https://doi.org/10.1.1.5a3d8f9588b866eb7ca3ffc5e715bb0d7d43519f)

- [10.22059/jfava.2023.350996.667009](https://doi.org/10.22059/jfava.2023.350996.667009) [In Persian].
- Farzin, A.R. (2005). *The Tombstones of Lorestan: An Anthropological Study on the Role and Content of the Tombstones of Lorestan*. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization, Anthropological Research Institute [In Persian].
- Gemaiey, G. (2024). The impact of Islamic Safavid architecture on the Armenian churches at Julfa in Isfahan Applied to some models, *Journal of Architecture, Arts and Humanistic Science*. 9(43), 99-124. DOI: [10.21608/mjaf.2022.114635.2613](https://doi.org/10.21608/mjaf.2022.114635.2613).
- Ghanbari Adaivi, A. (2021). An Essay on the History, Culture, and Art of the Armenians of Chaharmahal and Bakhtiari. [The First National Conference on Iranian Studies of the Provinces "History, Culture and Art of Chaharmahal and Bakhtiari"](https://doi.org/10.21608/mjaf.2022.114635.2613). Tehran. Iran. 7 March 2021.
<https://civilica.com/doc/1322137> [In Persian].
- Hashemi Dehkordi, S. J. (2003). The Forgotten History of Three Hundred and Fifty Years of the Life of the Armenians of Chaharmahal. The Second National Conference on Iranology (pp. 1235-1265). Iranology Foundation, Tehran, Iran.
<https://civilica.com/doc/1322137> [In Persian].
- Hasuri, A (1997). A Look at Armenian Carpets. *Peyman Cultural Quarterly* (5-6), 152. B2n.ir/a44115 [In Persian].
- Hovasapian, M. (2021). A brief look at the history of the presence of Armenians in Iran and the Armenian carpets woven in Iran. *Peyman Cultural Quarterly*, (96th issue), 74. B2n.ir/u34371 [In Persian].
- Hovasapian, M. (2007). *Armenian Rugs Woven in Iran*. Tarikh Iran Publications. Tehran, Iran. 9646082459 [In Persian].
- Julai, V & Nazifi, F. (2019). Armenian Cemeteries in Chaharmahal and Bakhtiari Province. *Peyman Cultural Quarterly* (93-94), 52-70. B2n.ir/q50962 [In Persian].
- Khachatour, Z. (2007). Armenian Clothing of Chaharmahal and Bakhtiari. *Peyman Cultural Quarterly* 11(41), 84-100. B2n.ir/z72565 [In Persian].
- Milazzo, M. (2024). Transnational Culture in the Iranian Armenian Diaspora by Claudia Yaghoobi. ariel: A Review of International English Literature, 55(2), 141-145. DOI: [10.1353/ari.2024.a925434](https://doi.org/10.1353/ari.2024.a925434).
- Momeni, M. & Hashemi, S. S. (2023). Identifying Factors Affecting the Development of Intangible Cultural Heritage by Using Thematic Analysis Method. *International journal of Tourism, Culture & Spirituality*, 6(2), 179-199. doi:

- 10.22133/ijtcs.2024.444908.1160
- Rostami Hafshejani, H (2022). Identification and study of the distribution of historical cemeteries of Muslims and Armenians in Chaharmahal and Bakhtiari province. 7th International Conference on Language, Literature, History and Civilization. Georgia. Tbilisi. 6 March 2022. <https://www.sid.ir/paper/901866/fa> [In Persian].
- Salehipour, M. R., Pourfaraj, A., Mahmoodzadeh, S.M., & Golmohammadi, A. (2022). Investigating the Role of Interpretation in Politics-Cultural Heritage Interaction in Terms of Developing Islamic Republic of Iran's Cultural Tourism, . *Social Studies in Tourism*, 20 (10): 73-100. DOI: [10.52547/journalitor.36117.10.20.73](https://doi.org/10.52547/journalitor.36117.10.20.73) [In Persian].
- Sarian, A (1988). *History of the Armenians of Chaharmahal and Bakhtiari*. Nairi Publications. 648. B2n.ir/b49598 [In Persian].
- Shateri, M & Malek Azhdari, S. (2019). Introducing the village of Sirak in Chaharmahal and Bakhtiari and reading some of its Armenian gravestones. The First National Conference on Iranology of the Provinces, "History, Culture and Art of Chaharmahal and Bakhtiari" (pp. 1-15). Tehran: Iranology Foundation.
- <https://civilica.com/doc/1322178> [In Persian].
- Silverman, H. (2014). *Contested cultural heritage: Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World* Springer. ISBN: 978-1-4419-7304-7.
- Smith, M. K. (Ed.). (2007). *Tourism, culture and regeneration*. Cabi. ISBN : 978-1-84593-130-8
- Soltaninejad, A., Farahmand Boroujeni, H., & Zhole, T. (2014). Manifestation of Symbols in Armenian Woven Rugs. *Negareh Journal*, 9(30), 47-61. https://negareh.shahed.ac.ir/article_155.html [I Persian].
- Soltani Nezhad A, Farahmand Borojeni H, Zhooleh T. (2011). Armenian and Irano-Armenian (Armani-baf) Rugs: A Comparative Study. *goljaam* 2011; 6 (17):27-52. URL: <http://goljaam.icsa.ir/article-1-448-fa.html> [In Persian].
- Timothy, D. J., & Boyd, S. W. (2003). *Heritage Tourism*. Pearson Education Limited. ISBN: 9780582369702
- Torabi Farsani, N., & Moazzen Jamshidi, H. (2020). Ghetto Tourism: An Opportunity for Promoting Rural Tourism (Case Study: Isfahan Province) , *Journal of Research and Rural Planning*, 9(4), 109-128. DOI: [10.22067/jrrp.v9i4.86875](https://doi.org/10.22067/jrrp.v9i4.86875).

Torabi Farsani, N & Shafiei, Z. (2018). *A Glance at Special Interest Tourism*. Isfahan: Art University of Isfahan Publications. 600964397X [In Persian].

Vista (n.d). Andrik Saryan, Armenian historian of Chaharmahal, died in Glendale. *Vista Magazine*. B2n.ir/z01973 [In Persian].

Wilson, F. R., Pan, W., & Schumsky, D. (2012). Recalculation of the critical

values for Lawshe's content validity ratio. *Measurement and evaluation in counseling and development*, 45(3), 197-210.

DOI:10.1177/0748175612440286.

Yousefi Dazmiri, S . O. (2018). A comparative study of symbols in Armenian carpets woven by Armenian carvers in Iran. *Peyman Cultural Quarterly*, 86(22), 28-41. B2n.ir/t35777 [In Persian].